

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЗАБАРВЛЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З ЗООНІМНИМ КОМПОНЕНТОМ У ТВОРАХ ЙОЗЕФА РОТА

В статье обращено внимание на национальное своеобразие фразеологических единиц с зоонимным компонентом, которые в художественной прозе Й. Рота служат ярким средством номинации человека. По шкале позитивно/негативно проведен анализ оценочной семантики фразеологизмов, по семантическим параметрам выделены фразеосемантические поля и микрополя фразеологических единиц, которые демонстрируют ментальные характеристики индивида.

Ключевые слова: фразеологическая единица с зоонимным компонентом, зооним, компаративный фразеологизм, фразеологическая модификация, фразеосемантическое поле, национально-культурная специфика, коннотация.

In the article special attention is given to the national peculiarity of phraseological units with a zoonym component that serve as impressive means of human's nomination in J. Roth's creative prose. According to the scale positive/negative the analysis of appraisal semantic of phraseological units is made, according to the semantic parameters phraseosemantic fields und microfields of phraseological units that illustrate the individual mental characteristics are determined.

Key words: phraseological unit with a zoonym component, zoonym, comparative phraseological unit, phraseological modification, phraseosemantic field, national-cultural specificity, connotation.

Впродовж віків людина порівнює себе у мовній картині світу з оточуючим середовищем, особливо з фауною, що їй сприяє відображенню в одиницях мови символіки тварин. Існує неоднотайність поглядів на національну своєрідність фразеологізмів, до складу яких входить зоонім. Одні дослідники наголошують на необхідності дослідження національно-культурної семантики фразеологічних одиниць (ФО) із назвою тварини, оскільки вони відбивають особливості природного середовища певного етносу, чимало говорять про ти-

пових представників його фауни [1: 29]. Інші науковці, займаючись вивченням фразеологізмів з етнокультурним забарвленням, свідомо випускають з поля зору **ФО** з зоонімним компонентом, не надаючи їм статусу стійкого словосполучення, яке вирізняється національно-культурною специфікою [2: 4]. Ми поділяємо точку зору тих фразеологів (О. Селіванова, В. Телія, Д. Мальцева, Н. Кіндря, Ю. Інчина та ін.), які вважають зооморфні **ФО** носіями національно-культурної інформації, засобами інтерпретації культурних уявлень, що акумулюються в ментальній сфері певної мовної спільноти.

В основі багатьох фразеологізмів різних етносів лежать спільні поняття й ситуації, оскільки вони базуються на певній подібності побуту, природних умов, флори й фауни, поведінкової моделі людини, проте, за словами Д. Лихачова, “у кожного народу свій союз з природою” [3: 21]. Навколишня природа постає в поняттях й уявленнях, специфічних для певного народу і яких немає в іншого етносу [3: 30]. У ряді німецьких **ФО** відобразилися особливості природно-географічного положення Німеччини, її рослинного й тваринного світу, клімату. Навколишній предметний світ визначає образність цих фразеологізмів, яка тісно пов’язана з історією способу життя німецького народу.

Наш інтерес до фразеологічних одиниць з зоонімним компонентом (**ФОЗК**) у творах Й. Рота детермінується прагненням всебічного аналізу мовних засобів вираження художньої думки, які розкривають особливості національного світобачення у характеристиці представника соціуму, його ставлення до інших й описі певної життєвої ситуації. У цьому контексті слушною нам видається думка О. Крижко: “Народна свідомість мобілізує образні уявлення реального світу у **ФОЗК**, які містять “згорнуту” інформацію і є специфічним засобом відображення явищ, предметів, відношень та їхньої оцінки” [4: 124].

У результаті проведеної процедури інвентаризації у творах австрійського письменника зафіксовано 48 **ФОЗК**, з яких 43 **ФО** (89,58 %) відтворюють ментальні характеристики людини, інші (10,42 %) репрезентують категорію простору (*Es ist nur Katzensprung* [5]), ознаку предмета (*leicht wie eine Feder* [5]), спосіб дії (*zu Pferde* [6]). Останній фразеологізм автор піддає модифікації — еліпсу: редукується конститuent *hoch* у повній базовій **ФО** *hoch zu Pferde* [7: 348]. Образність вилучених **ФОЗК** базується на назві тварини як складової **ФО**, на оцінній метафорі “людина — тварина”. Фразеологізми з зоонімом, який виконує функцію образного смислового центру, яскраво представляють окремі ознаки ментальності німецького народу. Для об-

разної характеристики людини Й. Рот найчастіше звертається до ФО, до складу яких входять зооніми *Hund, Fisch, Fuchs, Vogel*. Зоонімний компонент виступає у фразеологічних зворотах “метафоричним асоціатом позначуваної структури знань”, інший конституент — предикативним компонентом диктуму (*stehlen wie ein Rabe* [8] — розм. фам. *красти все, що під руку попадеться* [9]), або “умовним мотиватором”, який не відіграє ніякої ролі при формуванні єдиного змісту фразеологічного виразу [10: 148] (*blöder Hund* [11] — лайл. *собака!, нес!* [12: 352]), або мотиватором, що бере участь в утворенні інтегрального змісту ФО (*armer Hund* [13]) — розм. фам. *бідолаха* [12: 352]). Інколи Й. Рот інтегрує в художнє полотно своїх творів ФО, структура яких включає не видову назву тварини, а роду, що не відображається у свідомості у вигляді конкретних зорових образів: *fliegen wie Vögel, schwimmen wie Fische* [14].

Внаслідок семантизації значення фразеологічного звороту і важливих ознак зооніма, який виступає стрижневим компонентом ФО, виокремлені з художніх текстів Й. Рота ФОЗК можна поділити на фразеометафоричні (*ein alter Fuchs* [15]) та фразеокомпаративні (*schlau wie ein Fuchs* [15]). Кількісне співвідношення зооморфних порівнянь і метафор у творах австрійського автора становить 68,75 % : 31,25 %. Інвентаризовані за фразеологічними словниками компаративні фразеологізми (КФ) фіксуються у ментальному світі представників німецької лінгвокультури як мовні одиниці, в яких знаходять реалізацію добре знайомі з життя явища і поняття. Ми визнаємо слухність думки Н. Тимошук, яка твердить: “семантична цілісність КФ... пов’язана з еталонізацією образів, покладених в їх основу. У свідомості носіїв мови їх денотати стають взірцевим втіленням якостей” [16: 70]. Зміст порівняльних зворотів фразеологічного типу з словом-зоонімом виражає в концепті “Людина” “слотові позиції рівня якості, що корелюють з різними типами предикатів диктуму” [10: 153].

Подекуди кодифіковану фразеометафоричну одиницю Й. Рот свідомо перетворює в фразеокомпаративну, і навпаки. Ось, наприклад: *ein (dummer) Esel* [12: 187] — *dumm wie ein Esel* [15], *treu wie ein Hund sein* [7: 311] — *treue Hunde* [17]. Останній фразеологічний вираз вживається у романі “Павутина” з яскраво вираженим іронічним відтінком.

Зооморфна оцінка людини, яка охоплює різні аспекти й сторони образу індивіда й яку виражають не лише фразеологізми, а й метафори та порівняння, займає у творчому доробку Й. Рота чільне місце. Аналіз оцінної семантики ФОЗК за шкалою позитивно/негативно

дає змогу констатувати превалювання ФО з негативними конотаціями (60,42 %) у порівнянні з стійкими словосполученнями, які вирізняються позитивним забарвленням (39,58 %). Таким чином, ФОЗК виступають у творах Й. Рота перш за все засобом негативної номінації людини. Негативна оцінна семантика ФОЗК здебільшого представлена у внутрішній формі зоонімів *Fisch*, *Fuchs*, *Hahn*, *Esel*, які використовуються на позначення байдужості, хитрості, гордості та тупості. Аналіз ФО з зоонімним компонентом *Hund* засвідчив, що один і той же зоонім може вживатися для вираження як позитивної (*armer Hund* [13] — бідолаха), так, негативної (*ein krummer Hund* [11] — обманщик, шахрай) оцінної характеристики людини, що підтверджує амбівалентність людського сприйняття живої природи.

ФОЗК у творах Й. Рота яскраво ілюструють, що у їхній оцінній семантиці закріпилися не лише національно специфічні, а й загальнолюдські культурні конотації, які лягли в основу фразеологічного образу. Ось, наприклад, *stumm wie ein Fisch* [13], *ein alter Fuchs* [15], *du Esel* [14]. В європейському лінгвокультурному ареалі риба представляє стереотип мовчазності, лисиця асоціюється з хитрістю, а осел — символ тупості і впертості. Подібність змісту зооморфізмів у різних мовах деякі дослідники (Є. Гутман, Ф. Літвін, М. Черемисіна) пояснюють “або генезисом культур, або їхньою взаємодією” [18, 149]. Ми вбачаємо причини збігу в образній номінації світу за допомогою фразеологізмів у цілісності людського феномена та схожості об’єктивної дійсності (географічні умови, флора, фауна і т. д.), в якій існує людство. Проте, незважаючи на одноманітність “екстралінгвістичної бази даних стійких словосполучень”, ми притримуємося думки тих науковців, які переконані, що у ФОЗК містяться національно й культурно марковані елементи [19: 132].

На основі відображення в ФОЗК загальнокультурної й національної своєрідності ми фіксуємо у творах Й. Рота 27 фразеологізмів, які в образній моделі світу німецького народу виступають засобами інтерпретації загальноєвропейських і національних асоціацій, пов’язаних з тою чи іншою твариною. Решта корпусу ФОЗК (21 ФО) характеризує лише носіїв німецької етнокультури, розкриваючи особливості їхнього ментального портрета, національно специфічні уявлення, які виникають у процесі спостереження за поведінкою тварин.

Якщо класифікувати вилучені ФО за зоонімним компонентом-номінантом домашньої /дикої тварини, то спостерігаємо орієнтацію Й. Рота на ФО (23), в лексичному складі яких наявний зоонімічний

конституент на позначення дикої тварини. Назва домашньої тварини входить у структуру 19 ФОЗК. 6 фразеологізмів можна віднести і до першої, і до другої групи ФОЗК, оскільки їхній стрижневий компонент представлений родовими назвами *Vogel*, *Tier* або паронімом різних тварин, приміром, *Feder*.

ФОЗК з творів Й. Рота, які демонструють ментальні характеристики людини, можна згрупувати за семантичним критерієм у фразеосемантичні поля фразеологізмів, що відображають: 1) фізіологічно-інтелектуальний стан людини; 2) її психологічно-вольовий стан; 3) емоційний стан. При цьому кожне з фразеосемантичних полів ФОЗК утворюють мікрополя фразеологізмів на позначення певної риси людини. Фразеосемантичне поле ФОЗК (8), в яких експлікується фізіологічно-інтелектуальний стан індивіда, репрезентоване у художньому доробку Й. Рота наступними мікрополями фразеологізмів на позначення: 1) здорової фізичної форми (*stark wie ein Bär* [14]); 2) припинення життєдіяльності (*sterben wie die Fliegen* [8]); 3) фізіологічних потреб і процесів (*mit den Hühnern schlafen gehen* [11]); 4) браку розуму, знань і вмінь (*du Esel* [14], *Sie taugt dazu wie eine Kuh zum Seilentzenen*). Негативним семантичним наповненням володіють ФО, які маркують брак інтелекту в людини. Мікрополе ФОЗК зі значенням обмеженості, тупості, відсутності вмінь чисельніше (4) у порівнянні з іншими мікрополями фразеосемантичного поля ФО, що позначають фізіологічно-інтелектуальні особливості розвитку індивіда.

Левову частку у творах Й. Рота становлять ФОЗК, які відносимо до фразеосемантичного поля ФО зі значенням психологічно-вольових характеристик людини (28 ФО). До складу цього фразеосемантичного поля належать мікрополя ФОЗК на позначення: 1) байдужості (*kalt wie ein Fisch* [20]); 2) мовчазності (*stumm wie ein Fisch* [14]); 3) сонливості (*matt wie eine Fliege* [20]); 4) хитрості (*ein schlauer Fuchs* [14]); 5) легковажності (*wie die Motten ums Licht fliegen*); 6) недоброчливості, злості (*blöder Hund* [11]); 7) обманливості, нечесності, непорядності, злодійства (*ein krummer Hund* [11]); 8) незграбності (*ein schwerfälliger Vogel*); 9) страху, боязкості (*feig wie ein Hase* [15]); 10) гордості (*stolz wie ein Hahn* [15]; 11) активності, працьовитості (*wie ein Ochs verladen worden sein* [11]); 12) вірності (*wie ein Hund folgen* [8]; 13) інертності, нерішучості (*weder Fisch noch Fleisch* [20]); 14) доброчливості (*ein gutes Tier* [20]). Переважна більшість проаналізованих ФОЗК цієї групи виражає негативну оцінку денотата. З позитивни-

ми конотаціями у фразеосемантичному полі ФО, які вербалізують психологічно-вольовий стан людини, засвідчено лише 7 ФОЗК.

Серед ФОЗК із семантикою емоційного спрямування (7), зафіксованих у творах Й. Рота, ми виокремлюємо 2 мікрополя, що включають ФОЗК в основному з негативно-оцінними конотаціями: 1) ФО, які номінують почуття людини (*mein Herz ist wie ein Bienenhaus* [21]); 2) ФО, які відбивають міжособистісні почуття (*wie Hund und Katze* [21], *unter die Wölfe geraten* [5]).

Дослідження ФОЗК показало, що кількість узуальних фразеокompatивних і фразеометафоричних сполук значно перевищує кількість оказіональних. Якщо автор прагне більш образної й влучної характеристики людини, то вдається до найбільш продуктивного, за даними Н. Тимошук, структурно-семантичного способу модифікації ФО — субституції [22: 11]. Наступний приклад ілюструє субституцію дієслівного компонента ФОЗК, яка супроводжується семантичним зсувом: *sich wohl fühlen wie ein Fisch im Wasser* [12: 213] → *leben wie Fische im Wasser* [5] (даний фразеологізм автор піддав ускладненій субституції: субституції + еліпсу + морфологічній модифікації (зміна граматичного числа конститuenta). Синонімічну субституцію у складі ФОЗК можна продемонструвати на прикладі фразеологічної одиниці *ängstlich / furchtsam wie ein Hase sein* [7: 195] → *feig wie ein Hase sein* [15]. Для трансформації ФОЗК Й. Рот послуговується ще одним способом фразеологічного модифікування — експансією, що спричиняє розширення семантики ФО: *schlau/listig wie ein Fuchs sein* [7, 87] → *schlau und hurtig wie ein Fuchs sein* [14].

З проаналізованого матеріалу випливає, що ФОЗК, зафіксовані у художній прозі Й. Рота, відбивають стереотипи національного бачення німецького народу, моделі суспільної оцінки індивідуальних рис людини, слугують інструментом символічної характеристики персонажів творів й відзначаються антропоцентричністю. Ми погоджуємося з твердженням О. Крижко: “ФОЗК з відповідною семантикою містять у собі те, що можна назвати узагальненим образом національного характеру в його афективно-емотивному вимірі” [4: 125]. Зовнішній матеріальний бік ФО, етнокультурний компонент, виражений зоонімом, репрезентує особливості тваринного світу на німецькій території, а внутрішня форма фразеологічних зворотів віддзеркалює специфіку культури і побуту німецького етносу й таким чином демонструє його національну своєрідність. Те, що письменник вжив набагато більше ФОЗК з негативними конотаціями, не випадково, адже саме

такі фразеологізми виступають потужним засобом розкриття занепаду моральних норм, деградації людини в умовах зловісних соціальних і політичних процесів в Європі в першій половині ХХ століття.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Мальцева Д. Г. Страноведение через фразеологизмы. — М., 1991. — 173 с.
2. Любчук Н. В. Німецькі фразеологізми з етнокультурним компонентом та проблеми їх відтворення при перекладі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Київ, 2004. — 20 с.
3. Лихачев Д. С. Заметки о русском // Новый мир. — 1980. — № 3. — С. 10–38.
4. Крижко О. Аксіологічна характеристика макрополя фразеологізмів із зоонічним компонентом “Ментальні характеристики людини” // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. — Кіровоград, 2009. — Вип. 81(3). — С. 119–126.
5. Roth J. Die Flucht ohne Ende // Joseph Roth Werke. — 4. Band. — Romane und Erzählungen 1916– 1929. — Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1989. — S. 389–496.
6. Roth J. Tarabas. Ein Gast auf dieser Erde. Roman. — Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2005. — 202 S.
7. Schemann H. Synonymwörterbuch der deutschen Redensarten / Unter Mitarb. von Renate Birkenhauer. — Stuttgart; Dresden: Klett Verlag für Wissen und Bildung, 1991. — 428 S.
8. Roth J. Das falsche Gewicht // Joseph Roth Werke. — 6. Band. — Romane und Erzählungen 1936– 1940. — Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1989. — S. 127–223.
9. Німецько-український фразеологічний словник. У 2-х т. / Уклад.: В. І. Гавриш та ін. — К.: Рад. школа, 1981. — Т. 2. L-Z. — 382 с.
10. Селіванова О. Нарис четвертий. Мовна концептуалізація тваринного світу в українській фразеосистемі // Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. — К., Черкаси: Брама, 2004. — С. 143–166.
11. Roth J. Zipper und sein Vater // Joseph Roth Werke. — 4. Band. — Romane und Erzählungen 1916– 1929. — Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1989. — S. 501–607.
12. Німецько-український фразеологічний словник. У 2-х т. / Уклад.: В. І. Гавриш та ін. — К.: Рад. школа, 1981. — Т. 1. A-K. — 416 с.
13. Roth J. Hotel Savoy // Joseph Roth Werke. — 4. Band. — Romane und Erzählungen 1916– 1929. — Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1989. — S. 147–242.
14. Roth J. Hiob // Joseph Roth. Romane. — Bd. 1. — Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1994. — S. 105–239.
15. Roth J. Beichte eines Mörders // Joseph Roth Werke. — 6. Band. — Romane und Erzählungen 1936– 1940. — Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1989. — S. 1–125.
16. Тимошук Н. П. Функціонування фразеологізмів у романах Йозефа Рота: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. — Чернівці, 2005. — 213 с.
17. Roth J. Das Spinnennetz // Joseph Roth Werke. — 4. Band. — Romane und Erzählungen 1916– 1929. — Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1989. — S. 63–146.
18. Гутман Е. А., Литвин Ф. А., Черемисина М. М. Сопоставительный анализ зооморфных характеристик (на материале русского, английского и французского языков) // Национально-культурная специфика речевого поведения. — М.: Наука, 1977. — С. 147–165.

19. Инчина Ю. А. Национально-культурная специфика фразеологизмов с зоонимным компонентом в триязычной ситуации (На материале русского, английского и немецкого языков): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. — Москва, 2002. — 210 с.
20. Roth J. Radetzky marsch. — Amsterdam: Kiepenheuer & Witsch, 1999. — 413 S.
21. Roth J. Die Kapuzinergruft. — Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2000. — 200 S.
21. Тимошук Н. П. Функціонування фразеологізмів у романах Йозефа Рота: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. — Л., 2005. — 19 с.